

ELEKTRON LUG‘AT TUSHUNCHASI

Mardanova Umida Yarkinovna
SamDICTI (kompyuter lingvistikasi)
mutaxassisligi 2-kurs magistranti
sahroatirguli@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada lug‘at tuzish uchun kerakli qadamlar hamda dasturlar, tadqiqot olib borgan olimlar haqida ayrim ma’lumotlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: lug‘at, leksikografiya, dasturlar, leksikograflar.

Kompyuter sohasi bilan tilshunoshlik sohasining bog‘lanishi har ikki soha uchun ham birmuncha qulayliklarni yuzaga keltirdi. Xususan, lug‘atshunoshlik sohasini oladigan bo‘lsak, qulaylik, tezkorlik, shu bilan birga aniqlik va sifatlilik darajalari elektron lug‘atlarda sezilarli darajada ko‘zga tashlanadi.

“Multileks” elektron dasturi asosida shaxsiy lug‘atingizni ishlab chiqishning zarur usullarini aniqlaymiz. Ushbu lug‘at ilg‘or dasturiy ta’minot funksionalligi, 7 turdagi qidiruv va tarjima, jumladan sichqoncha kursori ko‘tarilganda paydo bo‘ladigan tarjima, iboralarni tarjima qilish, shuningdek yozilishi noma’lum bo‘lgan so‘zlarni qidirish kabi asosiy afzalliklari sababli tanlangan. Dasturning asosiy lug‘at so‘zlari ro‘yxati oynasi hamda qo‘shni oynada boshqa so‘z tanlanganda uning mazmuni o‘zgaradigan maqola oynasidan iborat. Bu oynalar ustida asboblarni joylashgan bo‘lib, unda Nusxalash, Kesish, Joylashtirish, Chop etish tugmalari va 4 ta, Tarjima, Lug‘atlar, Sozlamalar, Ma’lumot yorlig‘i mavjud bo‘lib ular asboblarni panelini faollashtirish imkonini beradi. Quyidagi tugmalar “Tarjima” asboblarni panelida joylashgan

- Tarjima yo‘nalishi;
- Namuna bo‘yicha qidirish;
- Yozuv variantlari;
- Testni boshlash;
- Noto‘g‘ri fe‘llar;
- So‘z shakllari;
- Kartochkalar qo‘shish;
- Belgi qo‘shish;
- Maqoladan izlash.

“Maqolasiz” lug‘at rejimida asosiy oynadagi 4 da oxirgi elementlar yo‘q, lekin ular tarjima paytida lug‘at maqolalari bilan alohida oynalarda paydo bo‘ladi. Asboblarni panelidagi “Lug‘atlar” bo‘limida quyidagi tugmalar mavjud:

- Lug‘atlarni boshqarish;
- Katalog;

-Maqola yaratish;

Asboblarning panelining “Sozlamalar” bo‘limidagi tugmalar:

-SHrift hajmi;

-Qalqib chiquvchi tarjima;

-Umumiy sozlamalar.

Asboblarning panelining “Ma’lumot” bo‘limida quyidagi tugmalar mavjud:

-Ma’lumot;

-O‘rnatilgan lug‘atlar;

-Ro‘yxatdan o‘tish;

-YAngilash;

-Dastur haqida;

Asboblarning paneli ostida, so‘zlar ro‘yxati oynasi tepasida kiritish satri va quyidagi tugmalar mavjud:

-Oldinga;

-Orqaga;

-Qidiruv;

-Virtual klaviatura.

Ma’lumotlarni kiritish quyidagi vositalar yordamida amalga oshirilishi mumkin:

-Standart klaviatura;

-Virtual klaviatura lug‘ati;

-Nusxalash va joylashtirish operatsiyalari;

-Qo‘l yozuvi tizimlari (masalan, PenReader). Intellektual kiritish funksiyasi yordamida siz har safar tarjima yo‘nalishini almashtirmasdan so‘zlarni kiritishingiz mumkin – u kiritish tiliga qarab avtomatik ravishda aniqlanadi. Bundan tashqari, dasturning yangi versiyasidagi morfologiya moduli istalgan shakldagi so‘zlarni kiritish imkonini beradi. Agar so‘zning qanday yozilishiga ishonchingiz komil bo‘lmasa ham, ushbu dastur kerakli so‘zni osongina topishda yordam beradigan shablondan qidirish yoki imlo variantlarini qidirish funksiyalarini taqdim etadi. Lug‘at bilan ishlashni boshlashdan oldin siz tarjima yo‘nalishini tanlashingiz lozim. Buni Windows vazifalar panelidagi bildirishnomalar qatoridagi lug‘at menyusiga kirish orqali amalga oshirish mumkin. Agar lug‘atda bir nechta lug‘at bazalari o‘rnatilgan bo‘lsa, mavjud tarjima yo‘nalishlari ro‘yxati paydo bo‘lishi uchun siz tarjima yo‘nalishini o‘zgartirish tugmachasini bosishingiz kerak bo‘ladi. Shuningdek, dasturning yangi versiyasi klaviatura tartibini almashtirish orqali tarjima yo‘nalishini o‘zgartirishga imkon beradi. Tarjima satriga kerakli so‘z kiritilganidan so‘ng, siz ENTER tugmachasini bosishingiz kerak, shunda dastur avtomatik ravishda qidirishni boshlaydi, natijada siz so‘zlar ro‘yxatini ko‘rasiz. Bundan tashqari, so‘zni kiritish jarayonida so‘zlar ro‘yxati avtomatik ravishda kerakli harfga o‘tadi, siz yozishni tugatmasdan ham ro‘yxatdan

soʻzni tanlashingiz mumkin boʻladi. Toʻliq matnli qidiruv – bu faol yoʻnalishdagi barcha lugʻatlarning lugʻaviy maqola tarkibidagi soʻzlar yoki iboralarni qidirish (sarlavha, tarjima va foydalanish misollari). Bunday qidiruvni amalga oshirish uchun siz tarjima satriga soʻzni kiritishingiz va klaviaturada “Qidirish” yoki Enter tugmachasini bosishingiz kerak. Agar satrga ibora kiritilgan boʻlsa va toʻliq matnli qidiruv natija bermasa, dastur avtomatik ravishda soʻzma-soʻz tarjima qilish jarayonini boshlaydi. Bu qidiruv barcha mavjud lugʻat bazalarida har bir soʻz uchun alohida amalga oshirilishini anglatadi. Bunday holda, odatda, morfologik modul ham ishga tushadi, chunki barcha qidiruvlar natijasida dastur qidirilayotgan soʻzlarning har birining dastlabki shakllarini koʻrsatadi. Bundan tashqari, yaratilgan maqola matnini mustaqil ravishda formatlashingiz mumkin. Buning uchun maqola taxririning yuqori qismida quyidagi shrift uslublari keltirilgan:

- Sarlavha;
- Tarjima;
- Misol;
- Izoh;
- Transkripsiya;
- Raqam;
- Boshqa uslub.

Agar avval yaratilgan maxsus lugʻatlar boʻlsa, ularni ushbu dasturning qobigʻidan tashqarida ishlatishingiz mumkin. Siz shunchaki kerakli lugʻatni tanlab, ajratib koʻrsatishingiz va uni Lugʻatlar>Lugʻatlarni boshqarish>Eksport buyrugʻi orqali eksport qilishingiz kerak. SHu tarzda yuborilgan fayl HTML formatida saqlanadi. Ushbu dastur qobigʻi yordamida boshqa dasturlarda yaratilgan lugʻatlardan foydalanish imkoniyati paydo boʻldi. Lugʻatni import qilish uchun lugʻat menejerida “Import” tugmasini bosishingiz va yuboriladigan faylni tanlashingiz kerak. Hozirda MLX, HTML va DSL turidagi fayllarini import qilish mumkin.

Elektron lugʻatlar garchi foydalanuvchilar doirasida anchayin mashhur boʻlsa-da, biroq olimlar orasida ushbu leksikografik mahsulotning dizayn bosqichlari haqida yagona nuqtayi nazar, yagona yondashuv yoʻq. Boshqacha qilib aytganda, oʻziga xos texnik yechimlarni oʻz ichiga olgan elektron lugʻatlar yaratish bosqichlari batafsilroq bayon etilgan boʻlib, aksar hollarda lugʻat tuzish maʼlum bir nazariya emas, balki mavjud dasturiy qobiq orqali amalga oshiriladi. Eʼtibor qilish kerakki, lugʻatni yaratish talablari juda muhim bosqichlardan oldin keladi. Xususan, har qanday lugʻatni tuzish analitik bosqichdan boshlanishi kerak. Bu maʼlum bir sohada leksikografik mahsulotlar maydonidagi haqiqiy vaziyatni va foydalanuvchilarning zaruriy ehtiyojlarini tahlil qilish, yangi lugʻatni yaratish dolzarbligi va maqsadga muvofiqligini aniqlash, uning parametrlarini tanlashga taʼsir qiluvchi omillarni oʻrganish jarayonini qamrab oladi. Lugʻat parametrlariga va uning yaratilish jarayoniga taʼsir etuvchi

omillar orasida leksikografik va tashqi faktorlar mavjud bo'lib, bunda birinchi faktor lug'at foydalanuvchilarining ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq sanalsa, ikkinchi faktor haqiqiy sharoitlardan kelib chiqqan holda lug'at loyihasini yaratishni taqozo etadi. Leksikografik omillar foydalanuvchilar, foydalanuvchilar faoliyati tabiati, foydalanuvchilarning axborot ehtiyojlari, shuningdek, axborot izlash va idrok xususiyatlari bilan bog'liq ehtiyojlarini o'z ichiga oladi. Tashqi omillar esa resurslar, ushbu resurslarni taqdim etuvchi tomonlarning talablari, ommaviy axborot vositalari bilan bog'liq cheklovlar hisoblanadi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, yaratilayotgan lug'atning mavzu sohasini tanlashga ijtimoiy buyurtma, kompilyatorning mavzu malakasi darajasi, materiallarga kirish imkoniyati, tanlangan sohaning o'ziga xos xususiyatlari jiddiy ta'sir qilishi mumkin. Lug'at tuzishning dastlabki bosqichida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish asosida (ya'ni, konseptual bosqichda) lug'atning umumiy konsepsiyasini ishlab chiqiladi. Bunda lug'atning turi va maqsadini aniqlash, leksikografik materiallarni tavsiflash tamoyillari, dizayn funksiyalari, makro va mikrostrukturasi, tuzish uchun materiallar (asosiy manbalar, bosma leksikografik asarlar, nomenklatura kodlari, mualliflik ishlanmalari va b.q.) tanlash ishlari amalga oshiriladi. V.Shirokovning ta'kidlashicha, lug'at tizimlarining tuzilishini aniqlash uchun muhim konsepsiya Y.Karaulov tomonidan taklif qilingan leksikografik parametr tushunchasi bo'lib, u foydalanuvchi uchun mustaqil qiziqish uyg'otadigan lingvistik ma'lumotlarning "kvantlari" turi hisoblanadi va odatda, boshqa parametrlar bilan birgalikda ishlab, lug'atlarda o'ziga xos ifodasini topadi. Leksikografik parametrlar tabiatda universal bo'lgan va lug'at turiga bog'liq bo'lmagan muayyan xususiyatlarga ega va ularning ma'nolari ma'lum bir tilning o'ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Lug'atlarda leksikografik parametrlarning soni birdan bir necha o'ntagacha o'zgaradi va bu o'zgarishlarlar nafaqat lug'atning maqsadli yo'nalishi, balki uning foydalanuvchi yo'nalishi bilan ham belgilanadi. Elektron lug'at leksikografik obyekt sanalib, shuning uchun uni yaratishda leksikografik birliklarni ta'riflashning umumiy tamoyillari asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jumladan, V. Dubichinskiy leksikografik tavsifning besh asosiy tamoyilini ajratadi. Bular quyidagilar:

- 1) leksikografik asarlarning uzluksizligi – ma'lum bir lug'at materialining bayoni doimo mavjud leksikografik an'analarga asoslanadi;
- 2) lug'atlar yaratishda subyektiv omil alohida ahamiyat kasb etadi;
- 3) o'zgarmas pragmatizm bilan bog'liqlik;
- 4) so'z turkumlarini tanlashda normativlikka asoslanish;
- 5) leksikografik asarlarning nazariy va amaliy xilma-xilligi.

Har qanday lug'atni loyihalashda muhim tipologik parametr funksional shartlilik hisoblanadi. V.Tabanakova va M.Kovyazinalarning fikricha, lug'atda dominant parametr to'rtta universal vazifani aks ettiradi: yozuv (axborot), tizimlashtirish, o'quv va normativlik. Lug'atdagi ma'lumotlar majmuasini yaratish xilma-xil va murakkab

tuzilishga ega bo'lishi mumkin, chunki elektron lug'at tuzilishi uchun yagona umumiy qabul qilingan tizim mavjud emas. V.Shirokovning qayd etishicha, an'anaviy tarzda lug'at yozuvi kamida ikki komponentli hisoblanadi, ya'ni u registr (chap) va interpretativ (o'ng) qismlardan iborat bo'ladi. Chap yoki ro'yxatga olish leksikografik qism bo'lib, odatda, leksikografiya obyekti bo'lgan tilning har qanday birligi bu qismni aks etirishi mumkin. Bunday lug'aviy birliklar majmuyi uning registrini belgilaydi. Lug'at yozuvining o'ng qismining tuzilishi va mazmuni lug'at turiga bog'liq bo'ladi: u tegishli ro'yxatga olish birligining lingvistik tavsifini beradi (uning ma'nosi, boshqa tillarga tarjima qilish, leksik, grammatik xususiyatlar va b.q.) yoki nimani anglatishi haqida turli xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Lug'atdagi ro'yxatga olish birliklari ko'plab tarkibiy va semantik aloqalar bilan bir-biriga o'zaro bog'langan bo'ladi va birgalikda tuzuvchilarning maqsadlarini amalga oshiradigan muayyan tizimni tashkil qiladi. Bundan tashqari, har qanday lug'atning lug'at maqolalari bir xil turdagi leksikografik tuzilmalarni tavsiflash uchun o'xshash sxemalarga ega bo'lishi kerak. Ro'yxatga olingan birliklarni tavsiflash qoidalari, metodlari va vositalari tizimi lug'atning asosini tashkil etadi. Shunday bo'lsa-da, V.Shirokovning ta'kidlashicha, lug'at yozuvining "chap" va "o'ng" qismlari atamaları shartli hisoblanadi, chunki lug'atlarning ayrim turlarida registr va interpretatsiya qismlari tuzilmalari elementlarining "almashinishi" yoki "aralashishi" uchrab turadi. Lug'atning chap qismi ma'lum birliklarning ro'yxati: so'zlar, atamalar, morfemalar, iboralar va boshqalardan tashkil topadi. Bu birliklar tizim munosabatlari bilan o'zaro bog'langan bo'lib, ularning ro'yxati ma'lum tarzda tartiblanishi talab etiladi. Lug'atning o'ng qismida chap qismning birliklari haqida ma'lumotlar keltiriladi: sharh, imlo, talaffuz, grammatik va olinma shakllar, vazifalar, sinonimlar, etimologiya, idiomatika, foydalanish, chet tiliga tarjimalar, ensiklopedik ma'lumotlar, ma'lumotnoma ma'lumotlari, tizimli tavsif va b.q. N.Sivakova elektron lug'atning gipermatnli tuzilishi "kompozitsion" atamasining an'anaviy tushunchasini qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi, deb hisoblaydi. Elektron lug'at kontekstida kompozitsiyani lug'at menyusi yoki interfeysi deb atash mumkin. Ammo bu kompozitsiyani faqat "tashqi" identifikatsiyalash bo'lib qoladi. Foydalanuvchi shaxsiy so'rov yordamida lug'atning axborot zonalarini faollashtirish orqali o'zining kompozitsion yechimini yaratishi mumkin. I.Kudashevning so'zlariga ko'ra, lug'at tarkibini shakllantirishni mikrostatlar – lug'at birliklari yoki ular haqidagi ma'lumotlar qismini to'g'ri loyihalash orqali boshlash tavsiya etiladi. Bunda yaratuvchi mikrostatlarning tasnifini tuzadi, ularning mazmuni va tuzilishini loyihalashtiradi va ularni birlashtiradi. Tarjima korrespondensiyalari bo'lgan lug'aviy birliklarning mikrostatlari ko'p tilli lug'atda lug'atga kirishning juda ko'p turini hosil qiladi. Leksikograf V.Dubichinskiy ham lug'atga kirishni lug'atning eng muhim qismi deb hisoblaydi. Lug'atning mikrostrukturasi yoki murakkab lug'atga kirish modeli quyidagi komponentlarni o'z

ichiga olishi mumkin: bosh birlik (soʻz, ibora, morfema, frazeologiya va b.q.), grammatik xususiyatlar (nutqning bir qismi, jinsi, soni va h.k.), fonetik xususiyatlar (transkripsiya, intonatsiya), birlikning semantikasi (talqin, taʼrif, tarjima ekvivalenti, sinonimlar), frazeologik oʻxshashliklar, soʻz shakllanish xususiyatlari, etimologik va tarixiy xususiyatlar, foydalanish illyustratsiyalari (iboralar, jumlar, kotirovkalar), leksikografik belgilar (grammatik, semantik, uslubiy, emotsional-ekspressivlik, xronologik), referatlar, ensiklopedik maʼlumotlar. E.Karpilovskaya elektron (kompyuter) lugʻatning maqola tuzilmasini unda tasvirlangan til obyektlari haqidagi maʼlumotni lugʻatda aks ettirish, joylashtirish va grafik tasvirlash modeli deb hisoblaydi. Til maʼlumotlarini dasturiy joylashtirish prinsipi moslashuvchan model boʻlib, unda har bir axborot turiga alohida qism beriladi va bunday qismlarning mavjudligi (yoki aksi) juda muhim sanaladi. Bunday formatni ishlab chiqish maʼlumotlar bazasi va leksikografik protsessorni yaratish bilan birga, elektron lugʻat tuzish jarayonining ajralmas qismi boʻlib xizmat qiladi. L.Belyayevaning fikricha, elektron lugʻat maʼlumotlar bazasi boʻlib, unda har bir maqola guruhlashtirilgan matn sifatida taqdim etiladi. Bunday lugʻat qatʼiy tuzilishi va maʼlumotlarni ifodalashning yuqori darajada rasmiylashtirilishi lozim [1]. Xulosa qilish mumkinki, elektron lugʻat yaratish ichki va tashqi aloqalar yigʻindisidagi murakkab tizimni loyihalash va uning tarkibiy qismlarini tashkil etishni oʻz ichiga oladi. Shuning barobarida, ayni paytda elektron lugʻatni loyihalash bosqichlarining yagona qatʼiy tizimi mavjud emas. Shuningdek, elektron lugʻat tuzishning muhim bosqichlari texnologik va konseptual boʻlib, bu tuzuvchidan alohida ahamiyatli yondashuvni talab qiladi. Aks holda zamonaviy leksikografiya talablariga javob bermaydigan mahsulot yaratilishiga olib kelishi mumkin. Bu holat, ayniqsa, taʼlim jarayonida foydalanish uchun moʻljallangan elektron lugʻatlar ishlab chiqishda oʻta dolzarb boʻlib, tahliliy va konseptual bosqichdagi har qanday eʼtiborsizlik, ehtiyotsizlik taʼlim resursidan foydalanishda didaktik tamoyillarning buzilishiga olib keladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, elektron lugʻatlar yaratilayotganda leksikograf ham tajribali dasturchi hamda tilshunos boʻlishi talab etiladi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Elektron lugʻat yaratishning konseptual bosqichi xususida Qulbulov Sherquzi Toshtemirovich
2. Elektron lugʻat amaliy leksikografiya rivojlanishining yangi bosqichi sifatida Xusainova Zilola Yuldashevna
3. <https://www.researchgate.net>